

УДК 821.161.2-3(438)“16”

Світлана Сухарева
Східноєвропейський національний університет імені Лесі УкраїнкиУКРАЇНСЬКА ПОЛЬСЬКОМОВНА ПОЛЕМІЧНА ПРОЗА
СЕРЕДИНИ XVII ст.: РИТОРИЧНИЙ ДИСКУРС

У статті представлено риторичний вимір української польськомовної прози середини XVII ст. Звернено увагу на концептуальний тип художньої образності творів, їх барокові особливості. Проаналізовано риторичну польськомовної прози середини XVII ст. порівняно з періодом зародження літературного бароко в Україні.

Ключові слова: бароко, риторика, концепт, дискурс, богословський трактат, апологія.

W artykule przedstawiono retoryczny wymiar ukraińskiej polskojęzycznej prozy połowy XVII w. Zwrócono uwagę na konceptualną figuratywność obrazowości artystycznej utworów, ich barokowe osobliwości. Przeanalizowano retorykę prozy polskojęzycznej połowy XVII w. w porównaniu z okresem powstania baroku literackiego na Ukrainie.

Słowa kluczowe: barok, retoryka, koncept, dyskurs, traktat teologiczny, apologia.

The paper examines the rhetorical dimension of the Polish-Ukrainian prose in the middle of the 17th century. A great attention is paid to the type of the conceptual art figurative works and their baroque features. The rhetoric of the Polish fiction in the middle of the 17th century is examined in comparison with the period of the birth of literary Baroque in Ukraine.

Keywords: baroque, rhetoric, concept, discourse, meta-discourse, theological treatise, apology.

Усередині XVII ст. в Україні розвинувся потужний пласт української поемічної прози, яка характеризувалася бароковою фігуративністю та риторично насиченою художньою палітрою. Мета нашої публікації — проаналізувати риторичний дискурс середини XVII ст. у межах української польськомовної прози як особливого міжкультурного феномену. Ця проблема до сьогодні не знайшла відповідного суспільного та літературознавчого резонансу, досі не вивчена і не систематизована.

Тим не менше, спроби систематизації української польськомовної прози XVII ст. у риторичному плані були зроблені ще кілька століть тому. Першопрохідцями у цій царині стали такі відомі дослідники, як Іван Вагилевич [9], Іван Франко [2], Олександр Брюкнер [5], Дмитро Чижевський [4] та ін. Серед сучасних літературознавців потрібно виділити Григорія Грабовича [1], Ростислава Радишевського [6], Наталію Поплавську [3] та інших науковців, які внесли значний вклад у дослідження української польськомовної літератури середини XVII ст., зокрема її прозового масиву.

Загальні принципи застосування риторичної літератури (описової чи практичної) точно передав Єжи Зьомек. Він зазначив: «Можна вміло користуватися мовою, не маючи про неї теоретичного поняття, тобто не володіючи метамовою. Натомість риторичну потрібно вивчати, хоча це й не значить, що окремі засоби ми не можемо пізнати інтуїтивно. Проте як система вона існує виключно як культурна спадщина» [10, с. 15].

Риторичний дискурс української польськомовної прози XVII ст. передусім виявився у застосуванні так званих мандрівних мотивів, вживаних на рівні із «рідними», запозиченими у Європі за посередництвом польської мови, як зауважував Іван Франко [2, с. 319]. Це була риторика єдиного зразка, літературний канон, комплекс

тематичних і стилістичних стереотипів, який зобов'язував авторів як у літературному, так і в суспільно-богословському чи історичному плані.

Зважаючи на ці засади, деякі науковці оцінювали риторичний дискурс української прози середини XVII ст. не надто оптимістично. Зокрема, Олександр Брюкнер із цього приводу писав: «Змінилася роль духовенства; коли в XVI столітті постійно вигукували “ми гинемо, ми загинули” і в поважних словах Скарги найвиразніше вбачалася загроза майбутнього неминучого падіння, після видалення іновірства, у благому почутті тріумфу не чулося голосу Іова і заклику Єремії. Були красномовні проповідники, палкі патріоти, та не вистачало пророків падіння саме в той час, коли державні устої починали валитися. Проповідники засуджували чвари і недоліки приватних осіб, докоряли ясновельможним трибунальним суддям за підкуп, а славне коронне військо за безжальний грабіж і здирство селян та міщан. Їх вражало падіння Кам'янця, у стіни якого на хвилях крові й сліз невинно гноблених людей приплив турецький тюрбан, нарікали на поширення єврейства, на розкіш і надмір панів та на визискування підданих, на загальну пиятику; зрештою, догоджали слухачам, їх марнославству і гордості» [5, с. 224–225]. Таким чином, дослідник наголошував на втраті риторичної вартості художніх творів. Особливо, на його думку, це стосувалося гомілетичної літератури.

Не можна погодитися з Олександром Брюкнером, що риторика в польськокомовній прозі XVII ст. перестала виконувати свою основну естетичну і суспільну місію. Натомість можна слушно зауважити, що змінилися засоби художнього відтворення дійсності, рівень символічності літературного матеріалу, елементи риторичного дискурсу набули індивідуального характеру. Бароко надало закостенілій риторичній живих, спонтанних форм, слугувало їй подальшому розвитку, пошукам нових інтерпретацій та жанрових інспірацій.

Тим не менше, риторика усередині XVII ст. була синонімічною з канонічною традицією. Пауль Зумтор на тлі століть визначав її так: «У новітній епосі термін *риторика* набрав преїоративного відтінку, який надавав йому двозначності. В інтелектуальному апараті Стародавнього світу і середньовіччя він виконував (із більшою придатністю і ширшими імплікаціями) більш-менш таку саму роль, яка сьогодні належить визначенням *стиль* і *стилістика*. Риторика, маючи нормативний і описовий характер, займалася всіма невинновипадковими висловлюваннями, які (у дусі того часу) функціонували згідно з відомими правилами, що не підлягали сумнівам. Тому риторичні розуміють двояко: на рівні її власного прогресу і на рівні складових елементів цього прогресу. Правда в тому, що друга перспектива почала переважати в багатьох теоретиків, а тому, починаючи з XVIII ст., вона поступово стирала пам'ять про перше значення і зайшла в цьому так далеко, що в наш час риторика остаточно втратила будь-який зв'язок із поняттям поетичної творчості» [7, с. 103].

Як бачимо на прикладі твердження Олександра Брюкнера, існувало напруження між бароковою риторикою і класичним її різновидом, проте Пауль Зумтор слушно вказує на те, що всередині XVII ст. все ще маємо справу з риторикою первинного характеру, для якої характерні традиційні риси: *inventio*, *dispositio* і *elocutio*.

Згідно з засадою *inventio* письменники виражали своє ставлення до теми, чітко і зрозуміло доносили її до читача. Це риторична техніка, за допомогою якої автор міг проявити всі грані свого таланту. Загальноновизнаною частиною *inventio* було *exordium* (вступ до композиції твору через безпосередні й посередні засоби — *proemium* і

insinuatio). Важливу роль виконувало *narratio* — представлення фактажу на основі чітко висловлених аргументів. Саме перспектива цієї риторичної персвазії поширювала горизонти сприймання справ, постатей та ідей.

Ампліфікаційний момент риторики середини XVII ст. слугував її бароковій ідентифікації. Головними стилістичними фігурами ампліфікації твору були порівняння і дигресія, апострофа, перифраза, конверсія, персоніфікація тощо. Варіативність польськокомовних прозових праць усередині XVII ст. в Україні проявлялася в подвійних висловлюваннях, друге з яких було скороченою версією першого, тавтології, формальних і семантичних паралелів.

Dispositio визначало структуру твору, порядок його частин, надавало композиційної єдності. Тільки письменник із непересічними здібностями міг проявити тут риторичну майстерність, адже насправді класичних порад *dispositio* було небагато. Перша з них, внутрішнього характеру, — вимога вичерпного зображення теми твору, який, часом попри великі розміри, повинен був бути стислим і влучним. Друга важлива порада стосувалася внутрішнього напруження художнього твору, яке здебільшого здобувалося за допомогою ефектів контрасту. Натомість для зовнішнього схематизму було достатньо *orso naturalis* та *ordo artificialis* [7, с. 112].

Так, як в *inventio* ідеї та проблеми виносились на суд читача, а за допомогою *dispositio* вони набували певної конструкції та форми (зовнішньої і внутрішньої), так *elocutio* виконувало роль нормативної стилістики. Відбувалося це за рахунок використання автором риторичних фігур. Опираючись на граматичні засади, які були стержнем риторичної фігуративності, автори мали право на індивідуальні відхилення. Таким чином, у літературних творах з'являлися архаїзми, іншомовні висловлювання (грецькою, латинською, а часом і німецькою мовами), нотатки на полях, перестановка деяких елементів твору місцями тощо. «Взаємне поєднання риторичної схеми комунікації з риторичною концепцією тексту літературного твору дозволяє також описати феномен іронії та явище езопової мови» [8, с. 61].

Опираючись на стародавню традицію, риторичні фігури польськокомовної прози середини XVII ст. ділилися на так звані звукові фігури, словесні, мисленнєві, граматичні й, зрештою, найбільш вишукані та шляхетні художні персвазійні засоби — тропи. У гру входили переносні значення, які творили метафору, метонімію, літоту, гіперболу, перифразу, синекдоху і позначалися спільним терміном *colores rhetorici* [7, с. 113].

Особлива роль у риторичному викладі була відведена алегорії у ширшому і вужчому розумінні цього слова. З одного боку, це було традиційне типологічне зіставлення двох споріднених між собою осіб, подій, місць тощо. Наприклад, автори XVII ст. у своїх польськокомовних творах зображали Адама за допомогою алегоричного образу Христа. З іншого боку, алегорія переростала в алегорезу, будуючи фундамент усього тексту і поєднуючи персоніфікацію з метафорою. У цьому значенні текст набував багатьох алегоричних рівнів та інтердисциплінарного характеру.

На основі алегорії літературний фактаж існував у безпосередньому зв'язку з моральним сенсом, світом ідей. Так, можемо стверджувати, що, незважаючи на тенденційність риторики, яка виражалася не в маніпуляції ідеями, а в певному типі персвазії, у польськокомовній прозі середини XVII ст. вона мала антропологічний характер. На це звертав увагу дослідників Єжи Зьомек, коли писав: «Мета риторики — перетворення *dissensus* (незгоди, суперечки, розбіжності) в *consensus* (згоду, єдність). У

свою чергу, поняття *consensus* є імплікацією концепції людини розумної, тобто такої, яку можна переконати. Крім того, що така риторика виглядає надто оптимістично, важливий сам факт, що вона взагалі є антропологією, а не лише нормативним каталогом правил» [10, с. 9].

У цьому антропологічному вимірі загальновідома риторика Аристотеля знову набуває актуальності, «стає можливою побудова етосу промовця, а за його посередництвом також етосу риторики, який творить площину порозуміння щодо предмету риторичної персвазії, себто цінностей» [8, с. 49]. Маємо справу з теорією топосу — доктриною, яка в літературній практиці набула автономності й згідно з якою інтерпретуємо українську польськомовну прозу середини XVII ст. З часом топоси перетворилися в кліше, які кожен шанований автор повинен був вживати в своїх творах, опираючись на власний досвід і досвід попередніх поколінь та сучасників. Топіка описує природні явища (краєвиди, пори року), людські почуття (приязнь, любов, захоплення, смуток із приводу проминання часу), періоди життя особи чи суспільства, дає естетичні та моральні оцінки (похвала, осуд, втіха, зневага) — іншим словом, охоплює всі обставини існування, надаючи їм художнього виміру. Таким чином, література потроху виходить поза рамки інтердисциплінарності, набуваючи власних ідентифікаційних рис і стаючи у власну колію розвитку.

Досконало усвідомлювали роль риторики в розвитку художнього письменства і вміло застосовували її принципи на практиці українські письменники середини XVII ст., які видавали свої праці польською мовою, — Сильвестр Косців («Egzegesis to jest danie sprawy o szkołach sarmackich...»), «Paterikon abo żywoty ss. Ojców Pieczarskich...»), Петро Могила («Litos abo kamień z procy prawdy...»), «Zebranie krótkiej nauki o artykułach wiary...»), Касіян Сакович («Dialog abo rozmowa Maćka z Dyonizym...»), «Kalendarz Stary...»), «Okulary Kalendarzowi Staremu...») та ін.), Кирило Транквіліон Ставровецький («Obraz Prawosławnej Cerkwi Wschodniej...»), Іван Дубович («Kalendarz prawdziwy Cerkwi Chrystusowej...»), «Hierarchia abo o zwierzchności Cerkwi Bożej...»), Олексій Дубович («Wyprawienie osoby którą od Boga wziął...»), «Convictia planet ziemskich z niebieskimi...»), «Kazanie na pogrzebie... Theophila Tryzny...»), «Haft ręką Bożą na dobrej duszy... Heleny Sapieżanki Kuncewiczowej...»), «Złota godzina Janowi Kazimierzowi...») та ін. Найбільш достойними спадкоємцями їхньої справи стали Лазар Баранович, Йонанікій Галятовський — письменники доби розвиненого, пізнього бароко [9, с. 19].

У польськомовній прозі середини XVII ст. була виразно реалізована потрійна риторична мета — *docere, movere, delectare*, яка логічно формувала три інтегровані функції художнього мовлення. Незважаючи на конкретизацію мети в кожному з текстів, загалом маємо справу із завданнями моральної ваги, характеристикою людських чеснот, фундаментальним поняттям *persuadere* [8, с. 55].

Вітчизняна література того часу, втім теж її польськомовна парадигма, була одним із виявів бароко в культурі. Вона підпорядковувалася загальним принципам концептичного викладу думки. Концепт (консепт) як «згідна незгідність» проявився у прозових польськомовних творах середини XVII ст. на рівні графічного зображення літер та титулів, звукового навантаження слів та словосполучень, морфологічної співзвучності й контрастів, синтаксичної несподіванки, стилістичного і, зрештою, інтертекстуального поєднання образів, мотивів, інспірацій. Тому можна стверджувати, що польськомовна барокова проза в Україні була важливою складовою барокового мегадискурсу в межах загальноприйнятої риторичної теорії первинного рівня.

У жанровому плані вона складалася з епістолярних творів, проповідей, богословських трактатів, полемічних апологій, публіцистичних і політичних орацій, моралізаторських повчань, катихизмів, агіографічних праць тощо. Жанрове різноманіття визначало перевагу тих чи інших риторичних фігур, схематичний аспект будови твору, індивідуальний підхід автора.

Таким чином, на основі аналізу впливу риторики на польськомовну прозу середини XVII ст. в Україні доходимо до висновку, що саме риторичні засади у всій своїй повноті слугували виділенню літератури XVII ст. в окрему, незалежну дисципліну. Основним її принципом було художнє зображення дійсності з використанням фікції, символічності, домислу, алегорії. Барокова концептична гра слів надавала цьому типу зображення дійсності манірності та вишуканості, яка збереглася й далі розвинулася на наступному літературному етапі — в другій половині XVII ст.

Риторичний дискурс у межах польськомовного письменства потребує подальших літературознавчих і культурологічних досліджень, систематизації матеріалу та конкретизації на прикладі творів окремих авторів. Найбільшої уваги дослідників вартий риторичний вимір творчості Петра Могили, Касіяна Саковича, Олексія Дубовича.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабович Г. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка / Григорій Грабович. — Київ : «Основи», 1997. — 604 с.
2. Листування І. Франка і М. Драгоманова. Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. — Том 1. — Київ, 1928. — С. 319.
3. Поплавська Н. Полемісти. Риторика. Переконавання. Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI — початку XVII століття / Наталія Поплавська. — Тернопіль : ТНПУ, 2007. — 379 с.
4. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Дмитро Чижевський. — Тернопіль : Феміна, 1994. — 480 с.
5. Brückner A. Dzieje kultury polskiej. — Том II. Polska u szczytu potęgi / Aleksander Brückner. — Kraków : Krakowska Spółka Wydawn., 1930. — 663 s. — S. 336–351.
6. Radyszewskij R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku: Część I. Monografia / R. Radyszewskij. — Kraków : Wydawnictwo Oddziału Polskiej Akademii Nauk, 1996. — 282 s.
7. Retoryka / Red. M. Skwara. — Gdańsk: «Obraz / słowo terytoria», 2008. — 236 s.
8. Retoryka w Polsce. Teoria i praktyka w ostatnim półwieczu / red. M. Skwara. — Szczecin : Wyd-wo Nauk. Un-tu Szczecińskiego, 2006. — 371 s.
9. Wagilewicz D. J. Pisarze polscy Rusini / D. J. Wagilewicz. — Przemyśl : Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996. — 318 s.
10. Ziomek J. Retoryka opisowa / J. Ziomek. — Wrocław-Warszawa-Kraków : Wyd-wo «Zakład Narodowy im. Ossolińskich», 2000. — 334 s.